

Kunstenaar op Java

De reisdagboeken en natuurtekeningen
van Pieter van Oort
(1825-1833)

BEZORGD EN INGELEID
DOOR ANDREAS WEBER EN SYLVIA VAN ZANEN

WALBURGERS

ZUTPHEN
2021

De reisdagboeken van Pieter van Oort beslaan deel CXIX (*Kunstenaar op Java*) en CXX (*Kunstenaar op Sumatra*) van de Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging. Het gezamenlijke register bevindt zich in deel CXX.

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van:

J.E. Jurriaanse Stichting, Philippus Corts Foundation, Stichting Fonds Directie der Oostersche Handel en Reederijen, Stichting L.B. Holthuis Fonds, Stichting Vaderlandsch Fonds ter Aanmoediging van 's Lands Zeedienst, Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, Marinus Plantema Foundation, Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

J.E. Jurriaanse Stichting

DIRECTIE DER OOSTERSCHE HANDEL EN REEDERIJEN

 L.B. HOLTHUIS
FOND S

 vaderlandsch Fonds
ter aanmoediging van 's-lands zeedienst

 Hendrik
Muller
fonds

 GRAVIN VAN BYLANDT
STICHTING

 Marinus Plantema
Foundation

Commissie van Toezicht: dr. Willem F.J. Mörzer Bruyns, dr. Bernhard Schär, dr. Carolien Stolte

Afbeelding omslag: tekening van de waterval 'Penganten' bij Bandung. Aquarel over potlood, op papier. Getekend door Pieter van Oort, ca. 1832. Centraal Museum Utrecht, 10530.

Omslagontwerp: Henk Wals, Lauwers-C, Nijmegen

Ontwerp binnenwerk: Marijke Maarleveld, ViaMare, Almen

© kaart: UvA Kaartenmakers

© 2021 Andreas Weber en Sylvia van Zanen/Linschoten-Vereeniging, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2021 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

www.linschoten-vereiniging.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462494985

NUR 688

INHOUD

WOORD VOORAF	7
INLEIDING	11
VERANTWOORDING	39
REISDAGBOEK JAVA, PIETER VAN OORT (1825-1833)	
REISDAGBOEK, DEEL I: 29 november 1825-21 maart 1826	43
REISDAGBOEK, DEEL II: 6 juni 1826-23 januari 1828	55
REISDAGBOEK, DEEL III: 10 november 1829-24 december 1830	81
REISDAGBOEK, DEEL IV: 18 maart 1831-12 november 1832	99
REISDAGBOEK, DEEL V: 13 november 1832-31 december 1832	333
REISDAGBOEK, DEEL VI: 1 januari 1833-26 mei 1833	373
BIJLAGEN	
BIJLAGE 1: Plantenlijst (Sundaasch – Latijnsch) door Pieter van Oort	427
BIJLAGE 2: Selectie van natuur- en landschapstekeningen van Pieter van Oort in de collecties van Naturalis, het Rijksmuseum Amsterdam en het Centraal Museum Utrecht	435
BIJLAGE 3: Concordantie	465
GLOSSARIUM van in het Maleis en andere talen gebruikte woorden	473
VERKLARING VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN	476
LIJST VAN AFBEELDINGEN EN KAARTEN	477
OVERZICHTSKAART van het bereisde gebied (West-Java)	478

WOORD VOORAF

Voor u ligt de eerste volledige uitgave van de reisdagboeken van Pieter van Oort (1804-1834). Deze uit Utrecht afkomstige tekenaar van planten, dieren en landschappen maakte als lid van de Natuurkundige Commissie voor Nederlandsch-Indië (1820-1850) gedurende negen jaar intensieve reizen over Java, Sumatra en omliggende eilanden van de Indonesische archipel. Zijn taak was het op papier nauwkeurig vastleggen van landschappen, oudheden en door de commissieleden nieuw ontdekte planten- en diersoorten. Van zijn reizen deed hij daarnaast uitgebreid verslag in dagboeken, waarin hij onder meer de werkzaamheden van de commissieleden, hun eigen dagelijks leven en dat van de lokale bevolking en tal van natuurfenomenen op een levendige manier boekstaafde. Met de scherpe en opmerkelijke blik van een kunstenaar nam hij zijn omgeving in zich op.

Deze uitgave van de meer dan duizend pagina's tellende manuscripten, aangevuld met een selectie van de vele bijbehorende natuurtekeningen¹ die Van Oorts papieren nalatenschap omvat, is het resultaat van een complexe en meerdere jaren durende onderneming. Tegelijkertijd was het een onderneming die door de rijkheid en veelzijdigheid van het materiaal van het begin tot het einde door de bezorgers ervaren is als een buitengewoon plezierige reis, die onze kennis van het dagelijkse leven in Nederlands-Indië en van het werk van wetenschappelijke reizigers en tekenaars in de vroege negentiende eeuw aanmerkelijk verruimd en verdiept heeft.

De eerste zaadjes voor dit project werden al in 2010 geplant, toen een groepje Leidse Masterstudenten Geschiedenis onder leiding van prof. dr. Leonard Blussé van Oud Alblas, toen hoogleraar Geschiedenis van Europees-Aziatische betrekkingen aan de universiteit in Leiden, dr. Chris Smeenk †, voormalige conservator zoogdieren bij Naturalis, dr. Eulàlia Gassó Miracle en dr. Andreas Weber, op dat moment beiden nog promovendi, de kans kreeg om verkennend onderzoek uit te voeren in de archieven van Naturalis. Dit gebeurde in het kader

1 De overige landschaps- en natuurtekeningen van Pieter van Oort kunnen geraadpleegd worden via de website: <https://dh.brill.com/nco/>.

van een werkgroep gewijd aan ‘wetenschap en kolonialisme in Nederlands-Indië’. Al snel werd duidelijk dat de daarbij aangetroffen papieren nalatenschap van Pieter van Oort een bijzondere historische bron vormt die het uitgeven meer dan waard is. Tot een uitgave kwam het toen echter niet.

In 2016 ontstonden daarvoor nieuwe kansen toen een consortium van onderzoekers aan de universiteiten in Twente, Groningen en Leiden, erfgoed specialisten van Naturalis Biodiversity Center en uitgeverij Koninklijke Brill een subsidie verwierf van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en Brill (programma Creatieve Industrie). Daarmee kon een start gemaakt worden om het inmiddels volledige gedigitaliseerde archief van de Natuurkundige Commissie via nieuwe computationele methoden voor een breder publiek inhoudelijk te ontsluiten.² Binnen dit project, getiteld ‘Making Sense of Illustrated Handwritten Archives’, bleken vooral de reisdagboeken die deel uitmaken van dit bijzondere archief interessant materiaal te bieden voor de door het consortium gestelde doelen. Onder andere de dagboeken van Pieter van Oort werden als proefballon gebruikt voor verwerking in MONK, een geavanceerd, actief lerend handschriftherkennings- en indexatieprogramma, waarmee ingescande handschriften met behulp van patroonherkenning inhoudelijk doorzoekbaar gemaakt kunnen worden. MONK werd ontwikkeld door prof. dr. Lambert Schomaker, hoogleraar kunstmatige intelligentie aan de Rijksuniversiteit in Groningen.³ Aan hem zijn wij veel dank verschuldigd voor het intensieve en enthousiaste contact dat hij steeds onderhield. Hetzelfde geldt voor drs. Mahya Ameryan, promovenda in Groningen, die MONK vanuit technisch perspectief op weg heeft geholpen.

Gedurende de looptijd van het project zijn delen van het Van Oortdagboek met behulp van MONK ontcijferd. Voor het leren ‘lezen’ van handschriften is MONK afhankelijk van menselijke input en training. Hiervoor waren in het geval van het handschrift van Van Oort een tiental vrijwilligers verantwoordelijk, onder wie vooral drs. Joleyn Vrijmoeth, Sylvia Schwenke, en dr. Sylvia van Zanen genoemd moeten worden. Sylvia van Zanen, medebezorger van deze uitgave, heeft daarnaast ook omvangrijke delen van de transcriptie vervaardigd van de dagboekfragmenten die buiten de mogelijkheden van het toen lopende project vielen. Hoewel lerende handschriftherkenning en indexatiediensten een snelle groei doormaken, blijft het vervaardigen van hoogwaardige transcripties die in boekvorm gepubliceerd kunnen

2 Schomaker et al., ‘Making Sense’; Weber et al., ‘Towards a Digital Infrastructure’; Stork et al., ‘Semantic Annotation’.

3 Schomaker, ‘Lifelong learning’.

worden nog steeds mensenwerk – en dit zal ook in het komend decennium nog wel zo blijven.⁴

Zonder de hulp van een reeks mensen en instellingen zou dit boek er nooit gekomen zijn; voor hun steun willen wij dan ook onze grote erkentelijkheid uitdrukken. Door het enthousiasme en de ondersteuning van het bestuur van de Linschoten-Vereeniging is het binnen vier jaar gelukt om een geïllustreerde uitgave van de Van Oortdagboeken en natuurtekeningen in twee forse delen te publiceren. Zonder de ervaring van de Linschoten-Vereeniging, die sinds 1908 reisverslagen uitgeeft, was het niet gelukt om dit grote project af te ronden. Verder willen wij ook Naturalis in Leiden bedanken die ons toegang verleende tot de Van Oortdagboeken en alle natuurtekeningen die daar worden bewaard. Onze dank gaat ook uit naar dr. Willem Mörzer Bruyns en dr. Bernhard Schär. Vooral Willem Mörzer Bruyns heeft ons met zijn rijke expertise met het uitgeven van handgeschreven reisverslagen enorm geholpen in de vele elkaar opvolgende stadia waarin het manuscript uitgewerkt werd tot zijn huidige vorm. Zonder zijn uitgebreide commentaar en waardevolle adviezen waren we niet zo snel zo ver gekomen. Bernhard Schär's vernieuwende zicht op het Nederlandse koloniaal verleden heeft ook in deze uitgave zijn sporen nagelaten.⁵

Voor de identificatie van de door Van Oort afgebeelde vogels in het beeldkatern (bijlage 2) danken wij dr. Justin Jansen en dr. Roland van der Vliet. Dr. Marinus Hoogmoed heeft ons geholpen om de amfibieën en reptielen van de huidige wetenschappelijke benaming te voorzien. De zoogdieren op Van Oorts tekeningen werden door dr. Stephen Jackson geïdentificeerd.

Onze dank gaat ook uit naar de subsidiegevers die deze uitgave met hun financiële bijdrage aan de drukkosten mogelijk hebben gemaakt. De samenwerking met de Walburg Pers was een groot plezier. Ook onze herhaaldelijke verzoeken om de afleverdeadline uit te stellen werden zonder commentaar geaccepteerd – veel dank voor jullie begrip! De turbulente maanden na het uitbreken van het coronavirus zullen nog lang in ons geheugen ingeprent blijven. Veel dank gaat ook uit naar dr. Esther van Gelder, die de inleiding van commentaar voorzag en hielp om het projectidee in een aansprekend boekvoorstel om te toveren en aan dr. Carolien Stolte en Martin van Zanen die met een scherpe blik de drukproeven met ons meelazen.

Onze hoop is dat de voor u liggende uitgave zowel een breed algemeen geïnteresseerd publiek als specialisten aanspreekt. Hoewel wij

4 Caceres et al., 'MONK in practice'.

5 Schär, 'Introduction'.

Van Oort in deze uitgave vooral als wetenschappelijk tekenaar introduceren, zijn zijn aantekeningen niet alleen van belang voor wetenschapshistorici. De dagboeken en natuurtekeningen vormen tevens een rijke bron voor historici met belangstelling voor koloniale geschiedenis en kunsthistorici. Ook voor historici met een interesse in mentaliteitsgeschiedenis, militaire geschiedenis en zelfs ecologische geschiedenis zijn Van Oorts zeer gedetailleerde beschrijvingen van het dagelijks leven, de militaire conflicten waarin hij verzeild raakte en de natuur op Java en Sumatra een ware Fundgrube.

Utrecht / Alphen aan den Rijn, 23 september 2020

INLEIDING

In november 1825, kort voor zijn vertrek naar Java, noteerde de jonge tekenaar Pieter van Oort in zijn dagboek: ‘Na een hartelijk afscheid van mijne ouders, broeders en verdere magen [verwanten] genomen te hebben verliet ik ’s avonds om 11 uren de stad Utrecht. Hevig was mijn hart dees dag geschokt, en het denkbeeld dat ik misschien nooit mijn dierbare familie, noch mijn vaderstad weder zou zien, maakte mij geheel mistroostig.’¹ Zijn droevig gestemd gemoed was niet ongegrond. In de daarop volgende jaren maakte de in Utrecht geboren Van Oort deel uit van de belangrijkste door koning Willem I gefinancierde wetenschappelijke onderneming: de Natuurkundige Commissie voor Nederlands-Indië.² Koning Willem I stond ook aan de wieg van het ’s Rijksmuseum van Natuurlijke Historie (nu: Naturalis Biodiversity Center) in Leiden en financierde een rijk geïllustreerde en meerdelige publicatie die op de werkzaamheden van de Natuurkundige Commissie gebaseerd was.³ Tot de opheffing van de Commissie in 1850, maakten de leden ervan uitgebreide land- en zee-reizen op en rond Java en andere eilanden in de Indische archipel.⁴ Het doel van deze reizen was om zo veel mogelijk planten, dieren en mineralen te bestuderen en naar Nederland te sturen, evenals aanvullende informatie over lokale cultuur en landbouw te verzamelen.⁵ Sommige leden van de Commissie kregen ook de opdracht om naar mogelijkheden voor de exploitatie van grondstoffen zoals steenkool en zilver te zoeken.⁶

Op meer dan duizend handgeschreven pagina’s noteerde Van Oort tot zijn dood in 1834 wat hij en andere Commissieleden elke dag beleefden. Daarnaast liet hij honderden tekeningen na. De bezorgers van deze uitgave willen een breder publiek kennis laten maken met de papieren nalatenschap en de reizen van de kunstenaar Pieter van Oort. Hij staat symbool voor veel andere wetenschappelijke illustratoren, onder wie ook veel niet-Europese tekenaars, van wie de namen in (wetenschappelijke) publicaties vaak niet vermeld worden en naar wier leven en werk nooit uitgebreid onderzoek gedaan is.

Ondanks de groeiende belangstelling voor de koloniale herkomst van natuurhistorisch erfgoed in Nederland, zijn de reisaantekeningen

1. **Zelfportret.** Onderschrift: 'Na mijn dood mijne ouders te zenden.' Zwart en rood krijt op papier, getekend door Pieter van Oort, Java, ca. 1826-voor 14 februari 1833. Centraal Museum Utrecht, 9324.

en natuurtekeningen van Pieter van Oort nooit eerder uitgegeven.⁷ Net zoals in de negentiende eeuw, ging tot voor kort nog steeds de aandacht vooral uit naar de ‘wetenschappelijke’ leden van de Commissie, zoals Heinrich Boie (1794-1827), Heinrich Christian Macklot (1799-1832), Alexander Zippelius (1797-1828), Salomon Müller (1804-1864) en Pieter Willem Korthals (1807-1892), met wie Van Oort reisde en werkte.⁸ Daarmee werd voorbijgegaan aan het enorme belang van natuurhistorische tekenaars en illustratoren voor het welslagen van wetenschappelijke expedities in de negentiende eeuw.⁹ Zij beschikten over de vaardigheden om onbekende landschappen, plaatselijke verhalen en bijzondere planten en dieren in woord en beeld vast te leggen.

In de afgelopen jaren nam de belangstelling voor hun werk echter langzaam toe. Verschillende publicaties, onder andere van de Linschoten-Vereeniging, hebben laten zien dat er naast de Commissie een rijke traditie bestond van tegenwoordig weinig bekende illustratoren en tekenaars die het leven en de – bedreigde – natuur van Nederlands-Indië (het huidige Indonesië) verbeeld hebben. Naast uitgebreide studies van het leven en werk van Maurits Ver Huell (1787-1860), Antoine Payen (1792-1853), Adrianus Johannes (1790-1872) en Jannes Theodorus Bik (1796-1875), kan hier ook Alexander Raats geïllustreerde biografie van Joan Gideon Loten (1710-1789) als voorbeeld vermeld worden.¹⁰ Susan Protschky heeft laten zien dat hun visuele representaties van de natuur in Indonesië onderdeel uitmaakten van een bredere koloniale cultuur die door handel, wetenschappelijke exploratie en agressief militair optreden gekenmerkt werd.¹¹ In meer recent onderzoek naar visuele aspecten van koloniale natuurhistorie krijgen ook lokale illustratoren en tekenaars steeds meer aandacht.¹² Peter Kraus en Irina Vogelsang hebben bijvoorbeeld in 2012 een uitgebreide studie gepubliceerd over de Javaanse schilder Raden Saleh (1811-1880), die vlak na de aankomst van Van Oort op Java naar Europa was vertrokken.¹³

Naast zijn natuurgetrouwe planten- en dierentekeningen, heeft Van Oort met zijn dagboeken een belangrijke bron voor historische achtergelaten, waarmee de verwevenheid van natuurhistorisch onderzoek en het ontstaan van een koloniaal rijk in Zuidoost-Azië beter in kaart gebracht kan worden. Wereldberoemde natuurhistorische collecties zoals die nu onder meer bij Naturalis in Leiden te vinden zijn, hebben in de loop van de negentiende en twintigste eeuw onze wetenschappelijke kijk op de natuur en ‘biodiversiteit’ gevormd.¹⁴ Dat het aanleggen van deze collecties, ver van huis en in een geheel andere culturele omgeving, niet zonder slag of stoot ging, komt duidelijk naar voren in Van Oorts dagboektekeningen over zijn leven in de koloniën. De dagboeken geven daardoor

ook een dieper inzicht in een historische realiteit, waarin verzet tegen een koloniaal regime vaak met geweld werd beantwoord.¹⁵ Ook de leden van de Natuurkundige Commissie waren tijdens hun reizen regelmatig getuige van ongelijkheid en geweld die deel uitmaakten van de dagelijkse praktijk in een koloniale samenleving.¹⁶

Tegelijkertijd documenteerde Van Oort met zijn dagboek en tekeningen dieren en planten die door een snelle ontbossing vanaf de vroege negentiende eeuw steeds meer bedreigd werden. Vooral op Java hebben grootschalige infrastructuurprojecten en de in deze periode sterk groeiende intensieve koloniale landbouw met zijn koffie-, suiker- en indigoplantages ervoor gezorgd dat veel oorspronkelijk bos werd gekapt en dieren en planten hun leefruimte verloren.¹⁷ De hiernaast afgebeelde, door Van Oort getekende zilvergibbon, die nu op Java bijna niet meer voorkomt, is maar een van de vele voorbeelden hiervan. Rond 1870 was meer dan zestig procent van de oorspronkelijk op het eiland voorkomende bossen verdwenen.¹⁸ De honderden dieren- en landschapstekeningen die Van Oort tijdens zijn reis heeft vervaardigd, geven daardoor een fascinerende inkijk in een flora en fauna die vandaag niet meer in deze vorm op Java of andere Indonesische eilanden te vinden is.

De gevolgen voor de biodiversiteit door klimaatverandering houdt wetenschappers, burgers en overheden wereldwijd bezig en ook in de bestudering van die ontwikkelingen kunnen Van Oorts gedetailleerde aantekeningen een historische dimensie toevoegen. In zijn reisverslag beschrijft Van Oort vaak weersomstandigheden en noteert hij nauwgezet thermometerstanden. Deze nooit eerder gepubliceerde observaties en metingen kunnen een waardevolle bron zijn voor het nauwkeuriger vaststellen en interpreteren van lange termijn-veranderingen van het klimaat. Van Oort bezocht Nederlands-Indië precies in de periode na de ontploffing van de Tabora op Soembawa in 1815, een van de grootste vulkaanuitbarstingen in de geschiedenis van de mensheid, waarvan de nasleep in Azië en zelfs in Europa en Amerika jarenlang voelbaar was. Ook in Nederland waren als gevolg van de uitbarsting bloedrode zonsondergangen te zien, en kreeg men te maken met slechte oogsten, hongersnood en besmettelijke ziekten. Wereldwijd zijn wetenschappers nog steeds bezig om te begrijpen welke gevolgen de uitbarsting van de Tabora op de ontwikkeling van het klimaat en de biodiversiteit heeft gehad.¹⁹ Verschillende onderzoeken hebben bijvoorbeeld geprobeerd in beeld te brengen in hoeverre de eruptie de verspreiding van vogels en planten in het gebied rond de vulkaan heeft beïnvloed.²⁰ De door Van Oort genoteerde thermometerstanden en ook zijn natuurtekeningen, zoals ze in deze uitgave gepubliceerd worden, kunnen een belangrijk uitgangspunt voor toekomstig interdisciplinair

2. Zilvergibbon (*Hylobates moloch*). Potlood op papier. Getekend door Pieter van Oort op Java op 1 augustus 1827. Naturalis, archief Natuurkundige Commissie, NNM001000400.

onderzoek naar de historische ontwikkeling van de flora en fauna in maritiem Zuidoost-Azië zijn.²¹

Deze inleiding valt in drie paragrafen uiteen. In de eerste schetsen we kort de politieke en culturele omstandigheden die tot de uitzending van Pieter van Oort in het najaar van 1826 hebben geleid. Daarna gaan we dieper in op de opleiding en achtergrond van Van Oort als kunstenaar. Ten slotte beschrijven we de praktijk van het reizen en werken op Java en plaatsen we Van Oorts verblijf in een bredere historische context: net zoals veel andere tekenaars en wetenschappelijke reizigers in de regio kon Van Oort op een koloniale infrastructuur leunen bij het uitvoeren van zijn werk.

Deze inleiding vervangt geen uitgebreide (kunst-)historische studie over Pieter van Oort. We hopen met deze uitgave een basis te leggen voor die studie en te laten zien hoe de opbouw van een nationale natuurhistorische collectie van wereldformaat nauw met het ontstaan van het Nederlandse koloniale rijk in de Indische archipel verweven is. Tegelijk biedt deze uitgave interessant bronnenmateriaal voor historici die het Nederlands koloniaal verleden vanuit